

Qız qalasının sirləri

Qədim insanların inancları barədə onlar nə deyirlər?

Bakının ən əhəmiyyətli abidəsi olan Qız qalası öz mənşəyi və funksiyası baxımından daha çox tədqiqat aparılmasını tələb edir. Arxeoloqlar bu abidənin yaranma tarixini daha əvvəllərə şamil edə bilərlərmi? Görəsən Qız qalasının dizaynı müşahidəçi rolunu oynayır mı və insanların göy cisimlərinin, xüsusilə də günəşin hərəkətləri haqqında məlumatları ilə əlaqəsi varmı? Bu qalanın tikintisi Atəşpərəstlik, Yəhudilik, Xristianlıq və İslamı qabaqlayan bir dinlə bağlı bir məqsəd daşıyırmı? Bu suallar Azərbaycan boyunca yayılmış nəhəng tikililərlə oxşarlıqlar nöqtəyi-nəzərindən tədqiq edilir.

Bu məqalədəki ehtimal və mühakimələr doğrudursa, bu o deməkdir ki, əlavə arxeoloji və astro-arxeoloji tədqiqata ehtiyac vardır. Əslində, Qız qalasına yaxından nəzər saldıqda qədim insanlar və sivilizasiyalar haqqında maraqlı faktlar üzə çıxır.

Səmanın, xüsusilə də günəş şüasının düşmə izinin müşahidəsi bəşəriyyət qədər qədimdir. 3000-5000 il bundan öncə Neolit və Erkən Tunc dövrü insanları tərəfindən hazırlanmış əşyalara baxarkən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycanda qədim insanlar səma hərəkətlərini izləyir və onları dini və mədəni təcrübə ilə birləşdirirdilər. Bölgəni araşdırarkən biz (Ronni Qallager, Abbas İslamov və Betti Bleyer) qədim əl işlərinin – qayada sığınacaqlar, daş dairələr, qəbirüstü təpə (kurqanlar), kameralara bölünmüş daş piramida, araba təkərləri kimi çoxlu heyranedicə nümunələrini kəşf etdik. (Məqalələr üçün bu barədə göstərilmiş sütuna bax).

Lakin bu arxeoloji tapıntılardan əlavə, müəyyən bir istiqamətə yönəlmək xüsusiyyəti daşıyan çoxsaylı qaya oyuqları tapılıb. Belə oyuqların mənası hələ təyin olunmasa da, fakta əsasən demək olar ki, onlar günün doğması hadisələri istiqamətinə və səmaya yönəlmişlər.

Bu müşahidələr sonralar regionda min illər boyu davam edən dini ənənələr və inanclar sisteminin inkişafını işıqlandıran qədim insan təcrübələrinin öyrənilməsinə təşviq etdi.

Ölkə ərazisi boyu tapılmış qaya oyuqlarını Bakının Qız qalası ilə müqayisə edərkən oxşar cəhətlərin olduğu müəyyənləşdirilmişdir və bu da qalanın erkən inanc sistemlərinin elementlərini özündə birləşdirdiyini göstərir. Qalaya tarixdən əvvəlki dövr prizmasından baxdıqda onun bəzi sirli xüsusiyyətləri daha çox məna kəsb etməyə başlayır və bu xüsusiyyətlər gələcəkdə daha dərin tədqiqat obyektinə çevrilə bilər.

Həmçinin bu da məlum olmuşdur ki, Qız qalası vaxt keçdikcə praktik məqsədlərə görə dəyişikliyə uğrayıb. Məsələn, Qalanın içərisində turistlərin daha yaxşı görmələri və dama çıxmaları üçün müxtəlif səviyyələr də əlavə olunub. Görünür orijinal qala içi boş və hətta damı olmayan bir tikili olub.

Xəyalən Qız qalasını döşəməsiz və başqa cür təsəvvür edərkən aydın olur ki, bu çox gözəl tikilidir və günəşin, günəş şüalarının, suyun əhəmiyyətini əks etdirən və bunu qədim inanc və ənənələrlə

əlaqələndirən texnoloji məharətdir. Yaxından tədqiq Qalanın daha qədim tikilinin bünövrəsi üzərində qurulduğunu göstərir.

Bu onu göstərir ki, Qala əvvəlki mədəni təcrübələrdən doğmuş və əsasən dini məqsədlərlə tikilmişdir. Təqdim olunan bu məlumatın sübut olunması çətindir və də, bu fikirlərin oxuculara, alimlərə və elmi birliyə gələcəkdə nəzərdən keçirilməsi üçün təqdim olunması vacibdir. Ümid edirik ki, bu məqalə sonrakı müzakirələr üçün katalizator rolunu oynayacaqdır.

Aydındır ki, qədim qaya oymaları və Qız qalası arasındakı əlaqəni anlamaq üçün çox iş görülməlidir. Hələlik isə bu baxış Qala ilə əlaqədar oyuqlara nəzər salır və digər əlaqədar tarixi məlumatları tədqiq edir. Əgər bu təqdimat gələcək araşdırmalar və arxeoloji tədqiqatların aparılması üçün təkan verərsə, onda onun uğurlu olduğunu hesab etmək olar.

Qaya oyuqları

Qədim insanlar səma cisimlərinin hərəkətindən çox yaxşı xəbərdar idilər. Bu, əsas nöqtələrin bir sırada düzülməsi qaydasının gözlənilməsi daş dairələr, qəbirüstü təpələr və yaxud “kurqanlar” kimi qədim abidələrin tikintisində əks olunub. Maldarlıqla məşğul olanlar və ilkin əkinçilər üçün günəşin il ərzində hərəkəti zamanı üfəqdə görünməsi mühüm idi. Çünki fəsil dəyişikliyi həyat üçün lazım olan azuqələri gətirirdi.

Məsələn, Yay gündönümü (21 iyun) günəşin hərəkətində ən ucqar şimal nöqtəni göstərir. Bu, ən uzun gündür. Şərqdə olan orta nöqtə gecə və gündüzün bərabər uzunluqda olduğu Yaz (21 mart) və Payız (21 dekabr) gecə-gündüz bərabərliyini göstərir. Qış gündönümü günü (21 dekabr) ən qısa gün olması ilə seçilir. Həmin gün günəşin Şimal yarımkürəsində səmada ən aşağı nöqtəsi günəşin cənub-şərqdə çıxması ilə xarakterizə olunan yeni illik dövrün başlanmasından xəbər verir.

Qədim insanlar gecəni və gün batmasını həm də ölümləri axirətə işarə verən qərb istiqamətində basdırmaq məqsədilə, diqqətlə izləmişlər.

Azərbaycanda bir çox qaya oyuqları kəşf olunub. Bunlardan bəziləri günəş dairəsinin əhəmiyyətini əks etdirir və elm üçün yenidir. Bu oymaların əhəmiyyəti barədə hələlik az söz demək olar lakin funksional məqsəd inandırıcı olmadıqda bəzi şərhlər edilə bilər. Rahatlıq üçün bəzi oyuq növlərinə onların xüsusiyyətlərinə əks etdirən müvafiq adlar verilir.

Çox dəlikli cərgələr

Bakı yaxınlığında Abşeron yarımadasında Yeni Türkan (şəkil 1 və 2) qəsəbəsində iki yerdə və Şimali Qobustanda Kənizdağ palçıq vulkanının yaxınlığında tapılmış 12 dəlikli dairəvi nümunədən üçü göstərilib. Hər sıra 10 shaftalı-ölçüsündə oyuqdan və yaxud xarici halqada “piyaləvari çökəkliklər” və bəzi hesablama funksiyası daşdığı güman olunan iki mərkəzi piyaləvari çökəklikdən ibarətdir. Hər iki nümunədə daxilə olan piyaləvari çökəklikləri xaricdə olan piyaləvari çökəkliklərlə birləşdirmək üçün xətt çəkilə bilər. Hər iki halda həmin xətt şimal-qərbdən cənub-şərq istiqamətini göstərir.

Digər bir qrup (şəkil 6) Abşeron yarımadasında Nardaran kəndinin yaxınlığında təsadüfən üzə çıxan sal qayanın üzərində aşkar edilmişdir. Bu qrup iki sırada yerləşmiş dörd piyaləvari çökəklikdən ibarətdir. Hər tərəfdə iki dəlik var. Maraqlıdır ki, burada da Şimal-qərb və Cənub-şərq sıralanması əks olunub.

Şüvələndəki “Daş dairələri” (şəkil 7) xırda oyuqların və birləşdirilmiş (qarşılıqlı əlaqəsi olan) kanalların mürəkkəb cərgəsindən ibarətdir. Bu cərgə nümunələri “qəbir əşyaları” kimi qədim Misirdə, İraq və Fələstində tapılmış qədim Yaxın Şərqi “Ov itləri və çaqqallar”¹ kimi tanınan lövhə üzəri oyununu xatırladır.

Hacıqabulda yerləşən digər nümunə (şəkil 8) daha böyük piyaləvari çökəklik və yaxud bəzən ballauns adlanan qazan formalı dəliyə bənzəyir. Belə ballaunslara Avropa və Yaxın Şərqi meqalit ərazilərində rast gəlmək olar. Onların nə məqsədlə istifadə olunmaları məlum deyil, lakin deyilənə görə keçmişdə onların içərisində “müqəddəs su” olub və onlar dini rituallarla əlaqədar olub. Məsələn, bəzi ballaunsları keçmiş xaçpərəst missionerlər xaç suyuna salma rezervuarı kimi istifadə ediblər. Şüvələndə və Hacıqabul oymalarının hər ikisində Şimal-qərb/Cənub-şərq istiqamətləri var.

Şəkil 9-da göstərilmiş dairəvi cərgə Bakının cənubunda yerləşən Neolit dövrünə aid ərazinin yaxınlığındakı Qobustan kəndində, qaya sığınacağıının və yaxud mağaranın (oyuğun) başında yerləşir. Bu piyaləvari çökəkliklərdən ibarət cərgə 18 periferiyalı piyaləvari çökəklikdən və çox güman ki, təqvim funksiyasını oynayan dörd fincan işarəsindən ibarətdir.

Bu cərgənin yanında daha böyük piyaləvari çökəklik (şəkil 9) yerləşir. Mərkəzdən baxdıqda bu çökəklik kompleksi Cənub-şərq istiqamətlənir. Bunların hamısı gözəl su toplama kanalları və sistern sistemi üzərində yerləşib. Sistern daxilində suya asan çıxış təmin edən platforma vardır və o, kifayət qədər böyük ölçüyə malikdir. Burada böyük adam otura və hətta çimə bilər.

İndi olduğu kimi, keçmişdə də su yaşayış üçün çox vacib idi. Yağış suyunun toplanması üçün istifadə edilən tədbirlər bir çox qədim nümunələrdə özünü göstərir. Su həyat və gigiyena üçün əhəmiyyətli olduğuna görə Qobu sistemi və petroqlif cərgələri yaxından əlaqəlidir. Birlikdə onlar ritual və yaxud mərasim funksiyası daşımışdır.

Cənub-şərq sıralanma

Çoxoyuqlu cərgələr haqqında qeyd edilməli ən vacib xüsusiyyətlərdən biri ondan ibarətdir ki, onların çoxu Şimal-qərb və Cənub-şərq istiqamətində düzülüblər. Bu, sadəcə təsadüf ola bilməz. Bunun belə edilməsi üçün yəqin ki, səbəb olub. Çox güman ki, nəzərdə tutulan istiqamət Şimal-qərbə deyil, Qış gündönümündə günəşin çıxma istiqamətinə - Cənub-şərqə yönəlməli idi.

V-Formalı oymalar

Lakin oyuqların istiqaməti həmişə Cənub-şərqə olmur. Fərqli növ oyuq vardır ki, sadəcə olaraq rahatlıq üçün “V-formalı Qurban Oyuğu” adlandırılabilir. Burada “V” şərqə və Şimal-şərqə istiqamətlənmiş iki ətrafı göstərir. (şəkil 10 və 11) Hər bir əşya “V”nin zirvəsində oyulmuş oyuğa malikdir. Bu oyuqların bəziləri Abşeron Yanmadasında Yeni Türkan kəndində tapılmışdır. Lakin təəssüf ki, 2003-cü ildə yaxınlıqdakı daş karxanasındakı partlayış onların dağılmasına səbəb olmuşdur.

¹ “Ov itləri və çaqqallar” lövhə üzərində oynanılan oyun: bu oyunla şəkildə piyaləvari çökəkliklərin düzülüşü arasında oxşarlığa nəzər yetirin. İstinad : Nefertiti.aebland.com/timelines/topics/games.html

İlk baxışdan bu oyuqlar eroziyanın nəticəsi kimi görünə bilər. Lakin yerli ərazidə futbol meydanı ölçüsündə olan 14 nümunənin kəşfindən sonra məlum oldu ki, onlar həqiqətən də insanlar tərəfindən düzəldilmişdir. Bəlkə də, onlar qidanı və ya suyu günəşdən qorumaq və sərin saxlamaq üçün rezervuar kimi istifadə olunmuşlar. Belə olduqda buna bənzər digər oyuqlar da aşkar olunmalı idi, lakin onlar hələ də tapılmayıb.

Təbiətə sitayişlə bağlı digər fərziyyə bundan ibarətdir ki, bu oyuqlar kommunal “Müqəddəs ərazi”də inşa edilmişlər. Burada “Yer ilahəsi”nin şərəfinə ərzaq çox güman ki, Yaz və Yay yığımı zamanı bu boşluqlarda yerləşdirilirdi. Əgər ətraflar istiqaməti və gün çıxmasını göstərən və beləcə ritual mərasimlərdən xəbər verən təqvim funksiyasını daşıyarsa, onda “V” formalı oyuqların şərq (Yaz və Payız bərabərliyində) və Şimal-şərq (Yay gündönümü) istiqamətində düzülməsi məqsədəuyğundur.

Yer İlahəsi

Qədim cəmiyyətlərdə Yer ilahəsi anlayışı çox güclü və məşhur idi. Yer ilahəsinin allahlaşdırılması barədə Neolit abidələrinin arxeologiyasında çoxlu sayda sübut vardır. Beş min il yaşı olan Norn Trump və Qərbi Kennet kurqan qəbirüstü təpələrinə, Nyuqranca aşırım qəbirinə və yaxud Maltanın meqalit günəşə sitayiş məbədlərinə nəzər salın. Bu qəbirüstü təpələr və məbədlər tez-tez Yer ilahəsinin şərəfinə qadın bədənini (adətən hamilə qadın) xatırladır. (şəkil 37)

Qədim kişilər və qadınlar öz daxili fikirlərini və hisslərini hər şeyin sağ və ruhi olduğu xarici animistik dünyaya yönəltdilər. Dualar, qurbanlar və ruhlara hədiyyələr verməklə insanlar dünyada baş verən hadisələri idarə edə biləcəklərinə inanırdılar. Bu, Yerin əzəmətli ilahənin təcəssümü olaraq hörmət edildiyi və ölümün ana bətninə yenidən qayıdış kimi dərk olunduğu yer, su, külək və odun ümumi qəbul olunduğu antropomorfik dünya görüşüdür.

Kanalı oyuqlar

Kanalı oyuqlara bir çox qədim meqalit məskənlərində rast gəlinir və əsasən dini mərasimlərlə və heyvanların ritual qurban kəsilməsi ilə müşayiət olunduğu güman edilir. Bu oyuqlar müxtəlif forma və ölçüdə tapılmışdır və onlar müxtəlif funksiyaları daşıyırlar. Onlar bir çox ümumi xüsusiyyətlərə malikdirlər. Mərkəzi oyuq və yaxud çən yumru və yaxud dördkünc ola bilər və bura xarakterik olaraq iki və ya üç kiçik kanal gəlir.

Əvvəllər bu kanalların çənə yönəldilən qanın toplanması üçün istifadə olunduğu güman edilirdi. Kanallar 50 sm uzunluğundadır. Bu da onu göstərir ki, onlar suyu faydalı məqsədlər üçün yığmamışlar. Ehtimal olsun ki, bəziləri qurban məqsədləri və yaxud qanı toplamaq üçün istifadə oluna bilərdi, bəziləri ritual məqsədlərə görə “müqəddəs su” hesab olunan yağı toplamaq üçün istifadə oluna bilərdi. Kanalların istiqamətlərinin müxtəlif olduğunu düşünə bilərik, lakin bunlar adi oyuq olduğu üçün bu inandırıcı deyil. Çox güman ki, kanalların oyuya daxil olduğu və ya çıxdığı bucaq ilin müxtəlif vaxtlarında günəşin vəziyyətinə və yaxud şimal Qütb nöqtəsinə aiddir.

Məsələn, 12, 13, 14 və 15-ci şəkillər Bozdağ, Hil, Hacıqabul, Nardaran və Kənizdağ (şəkil 4-də xəritəyə bax) daxil olmaqla müxtəlif ərazilərdəki qurban oyuqlarını göstərir. Kanallar əyri və ya düz olub hər biri Yay Gündönümü istiqamətinə—Şimal-şərq istiqamətində yönəldilmişdir. Çox güman ki, müxtəlif nümunələrdə bir az əyilmiş kanal günəşin səmada necə qövs yaratdığını göstərir.

Şəkil-19 Hacıqabul zonasında çəkilmişdir və şərqə—bərabərliyin olduğu istiqamətə yönəlmiş düz kanalı təsvir edir.

Görünür, bu davamlılıq oyuqların şüurlu şəkildə istiqamətləndirilməsini və ilin müxtəlif vaxtlarını təyin etmək üçün istifadə olunduqlarını göstərir. Nəticədə onların sadəcə olaraq gündönümü və ya gecə-gündüz bərabərliyində günəşin doğması zamanı ictimai ritual və şənliyin vaxtından xəbər verən təqvim kimi istifadə olunduqlarını təsəvvür etmək düzgün olardı.

Presessiya

Baxmayaraq ki, kanallar müəyyən istiqamətlərə yönəlib və günəş və yaxud ulduz düzülmələrinə müvafiq olaraq oyulublar onların təhlilində “presessiya” adlanan, Yer in fırlanma oxunda cüzi dəyişikliklərə diqqətli nəzər salmaq lazımdır. Presessiya səma qütbünün səmada 26, 000 il müddətində saat əqrəbi istiqamətinin əksinə dairə çəkməsi ilə əlaqədardır.

Bundan əlavə, orada göstərilən metoqraflara Yer in Həqiqi Şimalı² deyil, Şimal Maqnit qütbünü³ göstərən kompas daxildir və bu nöqtələr də vaxt üzrə enib-qalxır. Bu faktorlar oyuqların öyrənilməsini çətinləşdirir və onları arxeo-astronomların tədqiqat obyektinə çevirir.

Nəticə etibarilə bu oymalar tarix boyunca gizli qalmışdır. Bu gün Qütb Ulduzu⁴ ən şimal Qütbünə daha yaxındır lakin təxminən 5,000 il əvvəl qədim Misirlilər Trubanı Drako bürcündə öz Qütb ulduzları kimi tanımışdılar. Misirdə Xeopsun nəhəng Piramidası əslində Trubanla əlaqəlidir.

Qədim olduqlarına görə bu oyuqların hamısı Azərbaycanda öz dövrlərinə müvafiq saat istiqamətinin əksinə cüzi olaraq yerləri dəyişdirilmişdir. İstiqamətlənmə bu oymalarda vacib aspektdir və araşdırılmalıdır. Əslində, nəzərdə tutulmuş istiqaməti bilməklə hətta oyuqların yaşını da müəyyən etmək olar.

Bir və ya birdən çox kanalı olan oyuqlar daha maraqlı xüsusiyyətlərə malikdirlər. Şəkil 20-də Abşeron Yanmadasında, Yeni Türkanda qəbirüstü təpədə tapılmış iki kanallı qurban oyuğu göstərilib.

Qobustan İrs Mərkəzi (şəkil 17) və Bozdağdakı (şəkil 18) ikikanallı oyuqlar şimal və Cənub-şərq istiqamətində olan kanalların daha aralı olduqlarını göstərir. Çox güman ki, bu kanallar şimal Qütb nöqtəsinin və Qış gündönümü günü günəşin yerini göstərir. Şəkil 16-da həmçinin Meqalit Daş Dairəsinə açılan daha böyük ikikanallı oyuq göstərilib. Çox güman ki, onun funksiyası su saxlamaq və ya qurban kəsilmiş heyvanların qanını saxlamaq idi. Lakin bu xüsusi nümunə bu oyuqların digər ümumi xüsusiyyətlərinə diqqət yönəldir. Burada onlar adətən izləyicilərin görməsi üçün yuxarı qaldırılır. Beləliklə, buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu oyuqlar mərasim funksiyası daşıyıblar.

² Həqiqi şimal: şimal qütbündə birləşən uzunluq meridianı istiqaməti. Mənbə: Ordnans tərəfindən keçirilmiş sorğu, Böyük Britaniya.

³ Şimal Maqnit Qütbü: maqnetli kompas vasitəsilə müəyyən edilən istiqamət. Şimal Maqnit Qütbü tədriən dəyişən xətt üzrə hərəkət edir və hazırda Böyük Britaniyada şimal şəbəkəsindən qərb hissədədir: Ordnans tərəfindən keçirilmiş sorğu, Böyük Britaniya.

⁴ Qütb ulduzu təxminən Yer in fırlanma oxu ilə eyni xətt üzrə yerləşən görünən bir ulduzdur; yəni yerin qütblərindən biri istiqamətində yerləşən bir ulduzdur. Çox güman ki, həm şimal, həm də cənub qütb ulduzları vardır, amma onlardan hər hansı birinin planetlərin konfigurasiyasından asılı olub-olmadığı məlum deyil. “Qütb ulduzu” termini dedikdə hazırda şimal qütb ulduzu olan Polaris başa düşülür (Mənbə: əikipedia, 21 sentyabr, 2006).

Qarşiraz (şəkil 21, 22) kimi tanınan qeyri-adi üçkanallı oyuq Bakıda Heydər Əliyev adına milli hava limanının yaxınlığında kiçik bir binada tapılmışdır (Deyilənə görə, bura qədim dini ərazi və yaxud bir zahidin bir zamanlar yaşadığı məqbərədir).

Yaxınlıqdakı piyaləşəkili qaya oyuqları bu ərazinin qədim olduğunu göstərir. Burada da görə bilərsiniz ki, istiqamətləndirilmiş oyuq yuxarı qaldırılıb. Lakin o, yumru deyil, dördkünc olub, iki kəşişən kanala və Cənub-şərqdə günəş çıxmasını (Qış gündönümü) göstərmək üçün yalnız bir kanala malikdir. Digər iki kanal Cənub-qərb və Qərb istiqamətində qış və ekvator günbatmalarına istiqamətlənib. Bu, qədim qəbirlərdə meyidlərin yerləşdirildiyi kimi (embrion şəklində uzadılıb) ölümdən sonrakı həyatı əks etdirir.

Pilləkən

Böyük ehtimalla ən füsunkar kanallı oyuq (şəkil 24) Bakının Cənub-qərbində yerləşən və petroqliflərinə görə məşhur olan Qobustanda tapılmışdır. Burada iki tipik kanal var, ancaq əlavə bir hissəcik də gözə görünür—uşaq evciyi böyüklüyündə bir pilləkən. Orada balaca platformaya qədər uzanan və böyük ehtimalla su səviyyəsində olan 10 oyulmuş pilləkən dəstindən ibarət miniatür də vardır.

Qobustan Miras Mərkəzində mövcud olan və hələ aşkarlanmamış bir xəzinə olan bu oyuq heç də heyvan qurbanları üçün istifadə olunduğuna bənzəmir. Bir çox şərhlər təyin olunma bildiyi zaman, yağış suyu, kanallar və pilləkən bir xüsusiyyətə malikdir. Bu ona dəlalət edə bilər ki, suyun içində batma və ya suda batma rəmzi və dini bir xüsusiyyəti özündə daşıyır. Belə ki, bu varlığın, ola bilsin ruhun və ya allahın bu nohurla birləşməsinə və bunun həm günəşlə, həm də su ilə əlaqəli olmasını təsəvvürə gətirmək bir o qədər də çətin olmazdı.

Bu nöqtəyi-nəzərdən, günəş və su böyük əhəmiyyət kəsb etmişlər. Qədimdən, rəmzi olaraq, günəş və od oxşar olmuşlar, belə ki, onların hər ikisi həyatda mövcud olmaq üçün istilik və işıq vermişlər. Belə ki, burada Aqni⁵ ilə əlaqə də ola bilər. Aqni üç dində—İnduizm, Zərdüştlük və Hindu-Tibet Buddizmində⁶ od allahı kimi tanınmışdır.

Riq-Veda⁷ qeyd edir ki, o, sudan və ya suyun içindən qalxır. İslamdan əvvəlki vaxtlarda Zərdüştlük mövcud imiş. Həmçinin od allahı da qeydə alınmışdı. Heç təəcüblü deyil ki, “Azərbaycan” sözü ta

⁵ Aqni: Hindu və Vedik ilahəsi. “Aqni” sözü Sanskrit sözü olub “alov” kökü Latınca “ignis” (İngilis dilində “ignite” (alovlandırmaq) sözünün kökü) sözü ilə eyni kökə malikdir. Aqniyə edilən qurbanlar ilahələrə gedir, çünki Aqni digər allahlara ismaric apararı və gətirəndir. O, həmişə cavandır, çünki ocaq hər gün yenidən yandırılır; lakin o həm də əbədidir.

Aqniyə üçlük formasında sitayiş olunur: yerdə ocaq, ildırım və günəş. Onun kultu təbiətə sitayiş edən qədim Vedik etiqadından keçərək müasir Hindi dininə gəlib çatmışdır və burada vəzifəsi etiqadçılara nəzarət edən od-rahibləri vardır. Sürtünmə yolu ilə od əldə etmək üçün istifadə edilən müqəddəs od çubuğundan—bu ayın Aqniinin hər gün möcüzəli şəkildə yenidən dünyaya gəlməsinin simvolu idi—hələ də istifadə edilir. (Mənbə: Wikipedia, 11 oktyabr, 2006-cı il).

⁶ Üç din haqqında istinad: experts.about.com/e/a/ag/Agni.html.

⁷ Riq-Veda: Allahlara həsr edilən Vedik Sanskrit himnlərinin toplusu. Riqveda eramızdan əvvəl 1700-1100-cü illərdə (erkən Vedik dövründə) Puncabda (Sapta Sindhu) bəstələnmişdir. Bu mətn, dünyada ən böyük dini mətnlərdən biri və Hind-Avropa dillər qrupuna aid ən qədim mətndir. O, əsrlər boyunca Hindistan yarımadasında şifahi formada

qədim vaxtlardan “odlar yurdu” mənasını daşıyır. Hətta hal-hazırkı dövrdə belə Abşeron yarımadasında yerləşən Yanardağ bölgəsində siz təpənin daşlarında yerləşən çatlaqlarda ocağı xatırladan izlər görə bilərsiniz.

Qədimdə dənizin üzərindəki ocağı tutmaq üçün suyun içinə batmış palçıq vulkanlarından şırıldayan təbii qazlar müşahidə olunmuşdur.

Təbiətin belə əhəmiyyətli kəşfinin sirlərlə əhatəli olması heç də təəccüblü deyil. 2001-ci ilin oktyabr ayında Lökbatanda⁸ qeydə alınan zəlzələ və palçıq vulkanı püskürməsi fenomeninə əsasən demək olar ki, od allahı ideyası Azərbaycanda qədim vaxtlardan (böyük ehtimalla Neolit dövründən etibarən) mövcud olub.

Ola bilsin ki, bu inam su ilə də təəcəssüm olunub—bu fenomenə yad olan ən az oxşar cütlük. Çox maraqlıdır ki, Qobustan Azərbaycanda ən hündür palçıq vulkanları olan Turağay və Kənizdağa çox yaxın olan bir bölgədə yerləşir (şəkil 21B). Böyük ehtimalla, bunların hər ikisi ocaqla əlaqəli olan əhəmiyyətli hadisələrin mənbəyi olublar ki, bu da Dünya Miras ərazisini Qobustanda mövcud olan məşhur oyuqlardan potensial olaraq daha əlamətdar edir. Kanallı oyuqlar çox mürəkkəbdir və özündə dini məna daşıyan, günəş, su və ola bilsin ki, odla əlaqəsi olan mühüm mədəniyyət xüsusiyyətlərinə malikdir.

Kanal oyuğunun ən son nümunəsi Yeni Türkandır (şəkil 23). Burada kanallar üç əsas istiqaməti və şimala və şərqə (gecə-gündüz bərabərliyi günü günəşin istiqaməti) və həmçinin Cənub-şərqə (qış gündönümü günü günəşin istiqaməti) səmti göstərir. Əlavə olaraq, sadə kanallı oyuqlardan fərqli olaraq, burada hər bir kanal piyaləvari çökəkliklərinə görə daha mürəkkəbdir. Piyaləvari çökəkliklər sözünün mənası hələ sirr olaraq qalsa da onlar gələcək sofistifikasiyaya istinad edir və Qız qalası ilə ola biləcək əlaqəni göstərir.

Bu regionun insanların həqiqətdə necə etiqad etdiyini demək mümkün olmasa da, rahatlıqla demək olar ki, onlar varlı, əsaslı və aşkar surətdə mənəvi mədəniyyətə malik olmuşlar. Yer Allahı ilə əlaqəli olan günəşə və yağışa sitayiş mühüm rol oynamışdır və inam sistemini müəyyənləşdirir ki, bu da görünür, bir neçə yüzilliklər ərzində (böyük ehtimalla Neolit dövründən ilkin Bürünc erasına qədər) davam etmişdir. Tapıntılar göstərir ki, əsrə bərabər olan bu təcrübələr və ənənələr ölməmiş, əksinə tədricən modifikasiyaya uğramışdır ki, bu da yeni inam sistemlərinin təkamülü kimi təqdim olunan elementlərlə birləşmişdir. Ola bilsin ki, bu inamlar hətta Qız qalasının dizaynına da təsir etmişdir.

Qız qalası

Qız qalası ilə bu kanallar və piyaləvari çökəkliklər arasında aşkar oxşarlıq odur ki, qalanın dairəvi forması öz maraqlı memarlıq layihəsi və ya dirəyi ilə şərqə istiqamətlənən tək kanallı dəliyi

qorunub saxlanmışdır və çox güman ki, Qədim dövrün sonuna qədər və ya erkən orta əsrlərə qədər yazıya alınmamışdır (Mənbə: Wikipedia, 11 oktyabr, 2006-cı il).

⁸ Lökbatanda palçıq vulkanı püskürməsi, 2001-ci il: 2001-ci ildə palçıq vulkanı püskürməsi şəkillərinə bax: “Palçıq vulkanı püskürməsi: Lökbatan, şahidin 1887-ci ildən reportajı”, Brita Asbrink, A1 11.2 (2003-cü ilin yay nömrəsi). Həmçinin bax: “Palçıq vulkanları: Sirlə fenomen alimləri və turistləri heyretə sahr”, Ronni Qalager, A1 11.2 (2003-cü ilin yayı). AZER.com-da axtar.

xatırladır. Belə müqayisədə dairəvi dəlik rolunu Qız qalası və kanal rolunu dirək oynayır. Sanki “müqəddəs forma” valehedici üçölçülü struktura çevrilib.

Qalanın yuxarisından baxdıqda dirəyin şərq istiqamətinə—Abşeron yarımadasının sonuna Bakı körfəzinə qədər uzanan Günəşli torpağına istiqamətləndiyini görmək olar. Maraqlıdır ki, “Günəşli” adı “günəşli yer” mənasına uyğun gəlir. Plan diaqramından görüldüyü kimi həmin bucaq abidənin daha qədim olan aşağı mərtəbələrində də əks olunur (29 və 30-cu şəkillər).

şərqə istiqamət, xüsusilə də Yaz Bərabərliyi günü günəşin çıxdığı istiqamət dini nöqtəyi-nəzərdən böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu elə bir hadisədir ki, müxtəlif dini ayinlərə, xüsusilə də Yaxın Şərq dini ayinlərinə görə bütün dünyada bayram kimi qeyd edilir. Novruz Bayramının qeyd olunması günü (Novruz, farsca “yeni gün” deməkdir, yəni yeni il Yazın ilk günü—mart ayının 21-də başlayır) sənədlərdə Arsacid—Parfiya vaxtına (e.ə. 247-ci ildən eramızın 224-cü ilinədək) dönüş günü kimi qeyd edilib.

Azərbaycanda Novruz hər il iki günlük milli bayram kimi qeyd edilən ən məşhur bayramdır. Bu bayram ərafəsində evdə saxlamaq və hədiyyə etmək üçün səmən⁹ qoyulur. İranda bu milli Bayram iki həftə davam edir. Səməninin yaşıl cücətiləri yeni həyat və yeniləşmə mənasını ifadə edir. Bu ənənə Qız qalasının niyə məhz şərqə tərəf və ya yaz bərabərliyi və qış gündönümü istiqamətində inşa edildiyini izah edə bilər.

Ancaq qalada ikinci bucaq da əks olunub ki, ona Cənub-şərqə—qış bərabərliyi günü günəşin görüldüyü (jurnalın üz qabığına baxın) istiqamətdə tikilən bir neçə pəncərə və sirli qapı daxildir. Qalanın orta hissəsindəki heç bir yerə çıxışı olmayan qapıdan qış gündönümü günü (21 Dekabr) günəşin çıxması görünür və məhz buna görə də qalanın məhz bu istiqamətdə tikilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Qız qalası qaya süxurları üzərində yerləşir və bu daha çox qədim kanal çökəkliyini xatırladır. Bu ərazi illər boyu istifadə edilən çox ideal mərasim platforması olub. Belə bir özlü üzərində qala ucaltmaq təsadüfi deyil, belə ki, müasir müqəddəs ərazilərin qədim zamanlarda müqəddəs hesab edilən özlülərdə tikilməsi təcrübəsi kifayət qədər məşhurdur.

Digər bir ipucu xəfif ayrılıq və ya meyllilikdir ki, buna daha çox iki-kanallı çökəkliyin sol tərəfindəki kanalda rast gəlinir. Maraqlıdır ki, bu cəhət Qız qalasının divarındakı dirəkdə qərribə bucaq əks etdirir. Bəlkə də bu cəhət təsadüfi hesab edilə bilərdi, lakin oyulmuş qaya nümunələri bu iddianın tutarlı olduğunu göstərir və belə hesab etməyə imkan verir ki, bölgələrdə rast gəlinən oyuq qaya nümunələri və qalanın əyilmiş dirəyi arasında simvolik əlaqə vardır. Əgər biz Yeni Türkdə tapılan üç-kanallı çökəkliyi Qız qalasının tərtibat planı ilə müqayisə etsək, çox maraqlı oxşarlıqlar ortaya çıxır. Məsələn, 30-cu şəkildə biz görürük ki, şərqə istiqamətlənən uzun və nisbətən ən əhəmiyyətli kanal qalanın şərqə istiqamətlənən divar dirəyini və onun daha aşağı strukturlarını xatırladır. Məhz buradan forma və istiqamətdəki nəzərəçarpan oxşarlıq ortaya çıxır. Buna əlavə olaraq, oyulmuş kanaldakı iki piyaləvari çökəklik qalanın kiçik divarının dairəvi proyeksiyası və ya platforması ilə eynilik təşkil edir. Bu təəccüb doğuran bir təsadüfdür.

⁹ Səmən: Səmən şəkillərinə baxmaq (cücərdilmiş ot və ya cücərdilmiş mərcimək) və Novruz bayramı ərafəsində riyət edilən digər adətlərlə tanış olmaq üçün ‘Novruz... Heç vaxt ölməyən bayram’ məqaləsinə baxın, A1 2.2 (1994-cü ilin yay nömrəsi). “Novruz” sözünü yazıb AZER.com-da axtarıb.

Qurban daşı

Son müşahidə mümkün bir əlaqə yaradır. Qız qalasının şimal divanının aşağısında bir daş parçası var (36-cı şəkil). Bu obyektin kanal oyuqlarına oxşar olan cəhətləri var və belə görünür ki, o qurbanlar kəsilmə zaman istifadə edilib. Bunu onun formasından və buradakı drenaj kanalının mövcudluğundan başa düşmək olur. Bu halda belə çıxır ki, kanal daşın ortasındakı nimçəyə bənzər yerdə toplanan qanı yuyub aparmaq üçün düzəldilmişdir.

Həmin daş parçasının ortasındakı “nimçə”nin hər iki tərəfində iki dəlik açılıb. Bu yəqin ki ona görə təşkil edilib ki, kəsilmək üçün hazırlanan qurbanlıq heyvanın əl-ayağını ritual prosesində orada saxlamaq olsun. Bu həmin obyektə potensial ölüm daşı və ya qurban altarıdır.

Beləliklə, qaya oyuqları və Qız qalası arasında bir sıra oxşarlıqlar tapmaq mümkündür. Bu qədər çox oxşarlıq sadə bir təsadüf deyil. Qız qalası ilə həmin qaya oyuqları arasında mümkün əlaqələr vardır.

Əgər səhv etmiriksə, buradan belə çıxır ki, qala eradan əvvəlki tarixə, təbiətə və günəşə sitayiş edilən vaxtlara aid qədim ənənə ilə əlaqədardır.

Bu əlaqənin mümkünlüyü o qədər böyük əhəmiyyətə malikdir ki, qalanın quruluşuna, onun səssiz şahid kimi dayandığı 2-3 minillik boyunca onun haqqında yaranan əfsanələrə və tarixi hadisələrə daha yaxından baxışa ehtiyac yaradacaqdır.

Qız qalasının restavrsiyası

Bugün, Qız qalasını tədqiq edən hər hansı bir şəxs qalanın qaya süxurları üzərində inşa edildiyini müşahidə edə bilər. Həmçinin aydın olur ki, qalanın çox dəbdəbəli yuxarı hissəsi və daha sadə və hamar aşağı hissəsi vardır (42-43-cü şəkillər). Qalada illər boyu xeyli restavrsiya işləri aparılmışdır və indi qala qədim və yeni tikinti işlərinin qarışığından ibarətdir.

Qalanın içindəki təsvir bu sözlərdən ibarətdir: “Qız qalası “İçəri şəhər”in (Bakının Qədim şəhəri) cənub şərqində yerləşir. Azərbaycanın bu unikal abidəsi iki mərhələdə tikilib. Əksər Azərbaycan alimləri qalanın 13.7 metrə qədər olan daha aşağı hissəsinin eramızdan əvvəl VII-VI əsrlərə aid olduğunu təxmin edirlər.

“Qalanın hündürlüyü 29.5 metrdir, onun diametri isə 16.5 metr təşkil edir. Dairəvi divanın qalınlığı mərkəzdə 5 metr və yuxarı hissədə 4 metr təşkil edir. Qala 8 mərtəbəlidir və silindrik formada olmaqla sahil qayası üzərində tikilmişdir.

Səkkiz mərtəbənin hər biri dairəvi dəlikli daş günbəz ilə tamamlanır. Mərtəbələr bir-birinə divarların içində tikilən daş pilləkənlərlə birləşir. Gün işığı qalaya içəri tərəfi daha geniş olan dar pəncərəyə bənzər mağzallardan düşür. Birinci mərtəbədə qalın divarların içərisində oyuqlar var, bunlar daxili diametri 30 sm olan dulusçuluq borularıdır.

İkinci mərtəbədə diametri 13.5 sm olan quyru vardır. Qalanın Cənub-qərb hissəsində keçmiş Kufi İslam əlifbası¹⁰ ilə bunlar yazılıb: “Məsud ibn Davudun qalası”¹¹ (44-45-ci şəkillər).

¹⁰ Kufi əlifbası: Erkən dövrlərin başlıca dini əlifbası ərəb dilinin Kufi əlifbası idi (43-44-cü şəkillər).

“Daşların növünə və vəziyyətinə görə alimlər belə güman edirlər ki, bu kitabələr Qız qalasının divarlarına təxminən XII əsrdə, bərpa işləri zamanı əlavə edilib. 1960-cı ildə qalada restavratsiya işi aparılıb. Qalanın qeyri-adi forması və orijinallığı Azərbaycan alimlərinin böyük marağına səbəb olur.

Əfsanələr

Qız qalası ilə bağlı bir çox əfsanələr vardır (əfsanənin balet versiyası üçün 38-41-ci şəkillərə baxın). Bu əfsanələrdən biri faciəvi bir hadisə ilə əlaqələndirilir. Bu əfsanədə şəhərin hakimi ilə cinsi əlaqəyə girməkdən imtina edərək özünü qalanın başından atan qızdan bəhs edilir. Bir çox hallarda şəhər hakiminin qızın atası olduğu göstərilir.

Başqa bir əfsanə Bakı şəhərinin əfsanəvi banisi Xunsurun öz günahsız bacısını qalada kilidli saxlaması haqqındadır. Buna cavab olaraq qız özünü qaladan atır. Nəticədə Allah Xunsurun otlaqlarını əlindən alır və onların əvəzində Xəzər dənizini yaradır.

Digər hekayələr belə qalaların zəbt edilməz olduğu ilə əlaqəlidir, məhz buna görə də qalaya “qız” qalası deyirlər. Amma bütün bu mif və əfsanələrə səthi yanaşmaq olmaz, çünki bəzən onlar əsl həqiqəti ortaya çıxarmağa kömək edir. Bu hekayələrdən bir çoxu gənc qızın oğurlanması və nəticədə ölməsi ilə əlaqəlidir. Lakin burada həm də çox qiymətli bir qurban elementindən söhbət gedə bilər, məsələn, qədim mətnlərdə göstəriləyi kimi bu qız və ya “yeni doğulmuş” körpə qurbanı ola bilərdi. Bəlkə də bu variant, qalanın qızla əlaqəsini göstərən daha məntiqə uyğun açıqlamadır.

Oğurlanmış qızlar haqqında hekayələr qədim miflərə və alleqorik nağıllarla nəzərə çarpacaq dərəcədə oxşarlıq təşkil edir və çox vaxt yeniləşmənin tsiklik təbiətini simvolizə edir. Bu miflərdən ən məşhuru yeraltı dünyanın allahı Hadesin təsərrüfat allahı Demetranın qızı Persefonanı oğurlaması ilə bağlıdır. Qızının oğurlanması nəticəsində Demetra çox qəmlənir və nəticədə yer üzünü də məhsulsuz qalır. Sonra Zevs Persefonaya icazə verir ki, ilin dörd ayını Hadesin evində, səkkiz ayını isə gün işığında keçirsin. Bu mifin ilkin variantında, Demetraya həsr edilmiş himndə açıqca göstərilir ki, Persefona yaz gülləri tumurcuqlayanda evə gəlirdi.

Yəqin ki, burada kifayət qədər səbəb var ki, qalanın quruluşu və fəsil yenilənməsi arasında əlaqə olduğu ehtimal edilsin. Belə ki, Qız qalası üzü şərqə—yaz bərabərliyi günü günəşin görüldüyü tərəfə tikilib.

Həqiqətən də, qalanın günəşi izləmək üçün tikildiyinə işarə edən dəlillər mövcuddur. Tarixçi Qara Əhmədov iddia edir ki, qala rəsədxanadır. Baxmayaraq ki, qala günəşi və ümumilikdə fəzanı izləmək üçün inşa edilə bilərdi, lakin onun astronomik müşahidələr üçün XV əsrdə Uluğ bəy tərəfindən tikdirilən Səmərqənd rəsədxanası və ya XIII əsrdə Tusinin müşahidələr apardığı Marağa (indiki İran) rəsədxanası¹² ilə eyniləşdirmək düzgün olmazdı.

¹¹ İbn David: Qız qalасыndakı ingiliscə mətnə deyilir: “Sun of David” yəni “Davud günəşi”, bu isə doktor Fərid Ələkbərliyə əsasən, tərcüməçinin yol verdiyi səhvdir. Belə ki, bir sıra Azərbaycanlı şərqşünas və tarixçilərinin, o cümlədən də, Sara Aşurbəyli və Məşədi Nemətin fikrincə ərəbcə yazıda “sun”(günəş) yox, “son” (oglu, ibn) yazılmışdır.

¹² Marağa rəsədxanası, hazırkı İranın ərazisinə daxil olan Təbriz şəhərinin şərq: Bax “Fərq yaradan alimlər: Nəsir əl-din Tusi (1201-1274) və Marağa rəsədxanası”, Doktor Çingiz Qacar, A1 4.2 (1996-cı ilin yay nömrəsi). Həmçinin Doktor Fərid Ələkbərlinin “XIII əsrin Darvini? Tusinin Təkamülə dair baxışları” məqaləsinə bax: A1 9.2 (2001-ci ilin yay nömrəsi). AZER.com-da axtar.

Günəş tsikli və fəsil yenilənməsi haqqında alleqorik nağıllar qalanın günəş rəsədxanası olması ideyasına uyğun gəlir. Onun funksiyası isə yazın gəlişini və Novruz Bayramının qeyd edilməsini müjdələməkdən ibarət idi.

Qalanın əsasının qoyulması

Qalanın yaşının müəyyən edilməsi ilə bağlı alimlər belə hesab edirlər ki, onun aşağı hissəsi 2600 il əvvələ aiddir. Bu qismən doğru ola bilər, lakin bu ehtimalı qalanın ilk 13 metrinə yox, yalnız onun bünövrəsinə aid etmək olar.

Həqiqətən də, qalanın hətta bundan da qədim tarixə malik olması ehtimalı da mövcuddur. Qalanın diqqətlə tədqiq edilməsi nəticəsində aydın olur ki, qala daha qədim özlün üzərində tikilib, çox güman ki, o özlü əvvəl “günəş məbədi” olub. 32-33-cü şəkillərdə qalanın əsas hissəsi və onun özlünün birləşdiyi yer göstərilmişdir. Buradan görünür ki hava və eroziya öz təsirini göstərmişdir və özlü həddindən artıq qədimdir.

Yuxarıda da göstərilirdi ki, bu müqəddəs ərazidə tikilən qalanın tarixi bəlkə Neolit və hətta Tunc dövrünə aid ola bilər. Əgər bu belədirsə, onda Qız qalasının tikildiyi özlün yaşını 3-4 min il əvvələ aid etmək olar. Bu elmi cəhətdən hələ sübut olunmalıdır, lakin nə qədər inanılmaz görünsə də, bu çox əhəmiyyətli bir hadisə ola bilər.

Daş oyuqları

Qala ilə müqayisə edərkən özlün üzərində müşahidə edilən havanın səbəb olduğu müxtəlif çalarlar, həmçinin qalanın yuxarı hissələrində həqiqəti ortaya çıxaran metal alətlərin izləri, mişar və iskanə izləri var ki, özlü hissədə onlara rast gəlmək mümkün deyil. Bu isə onu göstərir ki, qalanın yuxarı hissəsi başqa texnoloji dövrdə tikilib.

Həqiqətən də, daş kəsmək texnikasına əsaslanaraq, belə qənaətə gəlmək olar ki, qalanın yuxarı hissəsi qalanın girişində vurulmuş təsvirin tərcümə edilmiş versiyasında göstərilirdi ki iki mərhələdə yox, bir mərhələdə tikilmişdir.

Ola bilər ki, Qız qalasının özlü Neolit/Erkən Tunc Dövrü ənənələri əsasında tikilən daha qədim bir tikilinin bir hissəsidir və qaya oyuqlarının mədəni quruluşunu qoruyub saxlamışdır. Əvvəlki baş plana əsasən, müasir qala bu özlün üzərində tikilmişdir. Aydın ki, özlün yaşını müəyyən etmək üçün qaya tədqiq edilməlidir. Əgər o doğrudan da “günəş məbədi” kimi dizayn edilmişdirsə, onda əvvəllər də qeyd edildiyi kimi, həmin məbəd VII əsrdə dağıdılmışdır.

“Bakı” adı

Qalanın özlünün çox qədim tarixə malik olmasına digər bir sübut “Bakı” adında öz əksini tapıb. Bu sözün kökü barədə müzakirələr hələ də gedir və bəzi maraqlı məqamlar var ki, bizim qala haqqında söhbətimizlə əlaqədar ola bilər. Məsələn, ingilis arxeoloqu Ser Uilyam Fliders Petri qeyd etmişdir ki, “Bakhay” sözünə Misirin eramızdan əvvəl 2-ci minilliyə aid “özlülər kitabı”nda rast gəlinir. Burada bu

sözün Bakı şəhərinin yerləşdiyi yeri göstərmək üçün işlədildiyini güman etmək olar. O, “Qalxan günəşin Bakı dağı” mənasını verir.

Azərbaycan professoru, etimologiya üzrə aparıcı mütəxəssis Sara Aşurbəyli də həmçinin belə düşünür ki, bu sözün tarixi zərdüştlüyə gedib çıxır və “baga” sözündən əmələ gəlib, bu isə müxtəlif qədim dillərdə “Günəş” və “Allah” mənalına gəlir.

Digər alimlər də Bakı sözünü etnotoponim kimi dəyərləndirirlər və eramızdan əvvəl VII-V əsrlərdə Abşeron yarımadasında məskunlaşan “Bakan” və “Bagi” qəbilələrinin adı ilə əlaqədar olduğunu fərz edirlər.

Bakı adının qədim mətnlərdə günəşə etiقاد kontekstində göstərilməsi çox böyük əhəmiyyətə malikdir və bir neçə minillik əvvəl burada günəşə etiقاد məbədinə bənzər bir tikinti olduğunu ehtimal etməyə əsas verir. Həqiqətən də, buna dolayı sübutlar da göstərmək olar, belə ki Azərbaycanda doğrudan da günəşə və oda etiقاد edildiği dövr olmuşdur.

Dini regional miras

Tarixçilər bizə deyir ki, qədim Azərbaycanın əsası eramızdan əvvəl VIII əsrdə Midiyanın ətrafında qoyulmuşdur. Zərdüştlük din kimi min ilə yaxın Azərbaycanda üstünlük təşkil edib. Həmin dinin nümayəndələrinin oda etiقاد etməsi faktı xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Yəqin ki, ən məşhur zərdüştlük məbədi Urmiya gölü ətrafındakı Taxtı-Süleyman qaləsindəki Azərgəşəsb şiz məbədidir. Hazırda bu məbəd İrənin şimal-qərb hissəsində yerləşir, keçmişdə isə bu ərazi Azərbaycanın bir hissəsi olmuşdur.

Sonrakı məlumat qədim Roma coğrafiyaçısı Strabona aiddir. Strabon 2000 il bundan əvvəlki tarixə aid olan Coğrafiya kitabında albanlara istinad edir (albanlar hazırki Azərbaycan ərazisində yaşamışlar). O deyir: “Allahlara gəldikdə isə, onlar Helius (günəş allahı), Zevs və Selenaya (ay allahı) etiقاد edirlər¹³. Maraqlıdır ki, Strabon da məbədlərə və bəzən insan qurbanlarını da ehtiva edən qurban kəsmək kimi dini ayinlərə istinad edir.

Bundan başqa, “Azər” sözü farsca tərcümədə “od” mənasına gəlir. Bu Avestadakı “Atar” “yandıran və yandırmayan od” və “görünən və görünməyən od”¹⁴ anlayışlarına uyğun gəlir. Sanskritdə “Azər” “Atarva” kimi göstərilir və Vedik dövrünə (e.ə. 1500-500-cü illər) aid olan oda sitayiş edən rahiblər mənasına gəlir.

Günəş, od, qurban kəsmək və məbədlə bağlı bu qədər oxşarlığı nəzərə alsaq, ehtimal etmək olar ki, hazırda üzərində Qız qalasının ucaldığı özül ya qədim günəş məbədi, ya da atəş məbədi olmuşdur.

Bu zaman ortaya belə bir sual çıxır: “Bəs həmin qədim qala necə oldu?” , “ O dağıldımı?” , “Əgər belədirsə, onda o sonra niyə yenidən tikildi?” Həqiqətən nə baş verdiyini və qalanın ilkin formada necə olduğunu demək çətin olsa da, tarix yenidən hazırki Qız qalasının özülünü təşkil edən ilkin binanın dağıdılmasının mümkün izahını verir.

¹³ Strabonun “Coğrafiya” kitabı, 10-12-ci cildlər. Loeb klassik kitabxanası, səh. 229

¹⁴ Avestada Atar kimi göstərilir. Mənbə: Mirzə, 1987:389. Mənbə: Əkipedia, 11 oktyabr, 2006-cı il).

Edvard Gibbon (1737-1794) "Roma imperiyasının zəifləməsi və süqutu" kitabında (1776) bu məsələyə aydınlıq gətirən faydalı məlumatlar verir. Gibbon Bizans və ya Roma imperatoru Herakl (61-641-ci illər) və onun İran şahı II Xosrova qarşı kampaniyası haqqında məlumat verir.

Tarixçi qeyd edir ki, Herakl qışladıqdan sonra Xəzər dənizi ətrafında yerləşən Albaniya vilayətinə (Azərbaycan) çəkilir. Çox güman ki, onun çadırları Muğan düzü boyunca qurulmuşdu. Bu müvəffəqiyyətli yürüşdə o bərabərliyə nail olur və xristian imperatorun qisasını alır... Onun ixtiyarında olan əsgərlər onu söndürürlər və Magi məbədlərini dağıdırlar".

Tarix göstərir ki, Herakl Taxtı-Süleymandakı məbədi eramızın 624-cü ilində dağıtmış və oradakı xəzinəni talan etmişdir. Belə bir sual meydana çıxır ki, Heraklın ordusunun Bakıya çox yaxın yerləşməsi və onların digər məbədləri dağıtması faktı həmin qoşunların həm də hazırda Qız qalası kimi tanınan məbədi də dağıtması ehtimalına yol açmırmı?

Əgər bu belədirsə, onda belə çıxır ki, ilkin günəş məbədi həqiqətən də mövcud olmuşdur və ola bilər ki, o 2600 il əvvəl, bəlkə də daha əvvəl tikilmişdir. Əgər bu açıqlama düzgündürsə, onda eramızın VII əsridə, bəlkə də daha sonra onun yenidən bərpa edildiyini söyləmək mümkündür. Sonrakı araşdırmalardan aydın olur ki, bərpa edilmiş Qız qalası "Atəş Kədəh" kimi tanınmışdır, bu isə fars dilində Atəş Məbədi deməkdir.

Qalanın Atəş Kədəh olması faktı 1925-ci ildə Azərbaycana səyahət etmiş məşhur İran alimi və səyyahı Doktor C.C. Modi tərəfindən izah edilir. O Azərbaycana xüsusi olaraq Suraxanıdakı Atəşgahı və Qız qalasını tədqiq etmək üçün gəlmişdi.

Onun heyranediciliyi izahını on-layn bibliografiyasını¹⁵ oxuduqda daha aydın başa düşmək olur. Dini məsələlər üzrə mütəxəssis kimi, o, Suraxanıdakı Atəşgahı Hindu od məbədləri ilə eyniləşdirirdi. Belə ki, bu məbəd İran od məbədlərindən ölü yandırılması ayininə görə fərqlənir. Hər iki dində od amilinin olmasına baxmayaraq, farslar üçün ölü yandırılması böyük günah sayılır.

Qız qalası haqqında danışarkən doktor Modi deyir: "Mənim araşdırmalarıma əsasən... Bu Atəş Kədəhdür. Bu elə bir atəşgah deyil ki, rahiblər onun alovunu taxta parçaları ilə qoruyub saxlayırlar. Bu Atəş Kədəh təbii Nafta qazı ilə yanır. "Haft və ya yeddi rəqəmi zərdüştlük dinində müqəddəs rəqəm hesab edilir, buna görə də bu qalada birinci mərtəbəni çıxmaq şərti ilə yeddi mərtəbədən ibarətdir.

Hər mərtəbənin künc tərəfində Nafta qazının içəri daxil olması üçün xüsusi dəlik var idi ki, onu yandıranda əmələ gələn alov topu ilə içəri işıqlanırdı. Bu minarənin hündürlüyü 24.4 m təşkil edir. Yuxarı qalxmaq üçün pilləkənlər bir tərəfdən tikilib və yuxarıda onların diametri 12.2 metrə bərabərdir.

Qalanın yuxarisından siz Vorukaş (Xəzər) dənizinin geniş sahilini görə bilərsiniz, qalanın yan divarlarından isə siz günəşi, ayı və ulduzları müşahidə edə bilərsiniz".

Doktor Modi əmin idi ki, Qız qalası qədim Atəş Kədəh idi. Doktor Modi bundan o qədər əmin idi ki, o vaxtkı Sovet Azərbaycanının rəhbəri Ağamalıoğlu ilə görüşündə onu qalanı gələcək nəsillər

¹⁵ Bax: Modi, Ərvad şəms-Ül-Üləma, Doktor Cənab Cıvancı Cəmşedci. "Mənim Bombeydən kənar səyahətlərim, İran, Azərbaycan, Bakı". Bax: AVESTA.org/modi/baku/html.

üçün qoruyub saxlamağa ürəkləndirə bilmişdi. Öz müşahidələrinin nəticəsi olaraq, o həm də qalanın quruluşu və sonralar 1960-cı illərdə həyata keçiriləcək restavrasiya işi haqqında da maraqlı müşahidələrindən söz açır.

Doktor Modi qeyd edir: “Mən minarəni düz onun yuxarı hissəsinə qədər tədqiq etdim. Lap yuxarıda üzərində farsca yazı olan bir lövhə vardı. Onun üzərində “Kooba-a-Masood bin Daaood” yazılmışdı, bu isə “Davud ibn Məsudun evi” mənasını verirdi.

Bu bir çox aspektdən maraqlıdır. Əvvəla, 1925-ci ildə qalanı görə bir şahid kimi Modi iddia edir ki, əvvəllər kitabə bugünkü kimi qalanın orta hissəsindəki qərb divarında deyil, qalanın yuxarı hissəsində idi. Bu o anlama gəlir ki, ya sadəcə olaraq tərcümədə bir səhvə yol verilmişdi, ya da sonrakı restavrasiya işləri zamanı bu lövhənin yeri dəyişdirilmişdi.

Güman edirik ki, bu haşiyə ilə müzakirə etdiyimiz mövzudan kənara çıxmadıq və Qız qalasının dinlə əlaqədar olduğuna dair ehtimallarla tanış olduq. Bu qala günəşə, təbiətə və yaqin ki, oda sitayiş üçün ucaldılıb. Bu qalanın Atəş Kadeh olmasına dair dəlillər olmasına baxmayaraq, o da qeyd edilməlidir ki, bu hipotezin hələ sübuta ehtiyacı vardır. Burada daha dərin tədqiq işi və müqayisə aparılması tələb olunur.

Qalanın Tikintisi

Qız qalasının tikintisi məsələsinə qayıdaq: daşların tikintisini diqqətlə nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, qala divarlarının hər iki hissəsində—aşağıda və yuxarıda, bayırında və daxilində xüsusi dördkünc fiqurlar və ya brilyant şəkilli işləmə vardır (şəkil 34 və 35).

Çöl tərəfdə bu Qərb divarından, əsas girişin yanından küləyin və eroziyanın daha az olduğu və illər ərzində daha az ziyan gətirdiyi tərəfdən binokl vasitəsilə müşahidə edilə bilər. Diqqətlə işlənmiş brilyant forması çox incədir və qalanın naxışlanmış yuxarı hissəsində, həm də sadə olan aşağı hissəsində daşın üzərinə oyma üsulu ilə işlənmişdir. Görünür bu oyma sadəcə olaraq bəzək xarakteri daşmış və daş işləmə texnikasının qalığı deyildir.

Qala daşları üzərində brilyant şəkilli bu oymanın olması abidənin iki müxtəlif dövrlərdə iki hissəli tikilməsinə deyil, bir hissədən ibarət tikilməsinə dəlalət edir.

Qala daxilində tavanın yaxından nəzərdən keçirilməsi onun nisbətən yeni və daha kobud fəhlə işinin olmasını aşkar edir. Şəkil 48-də divarda və tavanda işlənmiş daşların rənglərindəki nəzərə çarpan fərqlər açıq-aydın görünür. Daşların üzərində olan oyma işləmələr xüsusilə qalanın çöl tərəfində görülmüş işlə müqayisədə kor-koranə şəkildə işlənmişdir. Qala boyunca nisbətən yeni bərpa hissələrində bu məsuliyyətsizcəsinə görülmüş işə əsasən belə fikrə gəlmək olar ki, burada mərtəbələr sonradan əlavə olunmuşdur.

Əslində Qalada nümayiş etdirilən foto şəkildə göstərilir ki, mərtəbələr nisbətən yaxın dövrdə, çox güman ki, 1960-cı illərdə edilən “bərpa” zamanı əlavə edilmişdir.

Şəkil 46-da qalanın daxili hissəsində olan oyuc göstərilmişdir. Buradan görünür ki, hər bir mərtəbədə giriş və çıxış, platforma, sürəhi və perimetrlili taxta rəf var. Sürəhinin qoyulması yalnız onunla izah oluna bilər ki, qalanın yeddi mərtəbəsində insanların yığılmasının qarşısını alan döşəmə

olmamışdır. Belə güman edilir ki, orijinal rəfin funksiyası ibadət etmək və müqəddəs məşəli daim yanmış vəziyyətdə saxlaya bilmək üçün divardakı oyuğa yol salmaq olmuşdur.

Su quyusu

Digər maraq doğuran əhəmiyyətli müşahidə isə ikinci mərtəbədə yerləşən su quyusu ilə əlaqədardır. Burada uzun müddətdir ictimaiyyətdən saxlanılan bir şey vardır. Şəkil 49 quyunun yuxarı tərəfini, şəkil 47 isə qalanın aşağısında möhkəm qayanın içərisindəki geniş mağaraya enən quyunun oyulmuş hissəsidir. Diaqramda yalnız birinci mərtəbənin otağından quyuya açılan qapının olması göstərilməyib. Sərgi kabinetinin arxasında qaldığından aşağıdan quyuya olan bu yolu ziyarətçilər görə bilmirlər. Bu yolun olduğunu Abbas İslamov Qız qalasının dizaynı ilə bağlı apardığı tədqiqat zamanı aşkar etmişdir.

Quyunun necə funksiya göstərdiyi ilə maraqlanaraq o, quyunun içərisinə video kamera sallamış və onun içərisini lentə almışdır. Şəkil 49 bunun nəticəsidir ki, burada əvvəl olmuş qapı girəcəyi göstərilib. Bu quyunun gizlədilməsi və diaqramda göstərilməməsi bunu söyləməyə əsas verir ki, bura aşağıdan olan giriş anomaliya və çox güman ki, əhəmiyyətsiz hesab edilmiş və ya ən azından arxeoloqlar tərəfindən tamamilən tədqiq edilməmişdir.

Boş qalada (və ya mərtəbələri olan qalada) quyuya iki girişin olması çox qəribədir və maraq doğuran bir sirr olaraq qalır. Qız qalasının funksiyasının öyrənilməsi baxımından bu tədqiq ediləsi bir mövzudur.

Əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, qədim insan suyu sistemlər vasitəsilə əldə etmək və onlarda saxlamaq üzrə ekspert idi. Qız qalasında, diaqramda göstərilirdiyi kimi quyunun aşağısında görünən geniş qazılmış mağara yağış suyunun saxlanması sisteminin bir hissəsi ola bilər. Quyunun hazırda quru olduğunu nəzərə alsaq, onda onun yeraltı sularla əlaqəsi olmadığını söyləmək olar.

Əlbəttə ki, Xəzər dənizinə yaxın yeraltı suların şor və duzlu olduğunu zənn etmək olar. Bu isə yağış suyunun yığılması sisteminin bunun izahatı olduğunu göstərir. Onda bu fikir üçün hansı dəlil var?

Maraqlı burasıdır ki, Abbas İslamov öyrənmişdir ki, Qız qalasının 1960-cı illərdəki restavrsiyası zamanı həmin quyuda suyun olduğunu söyləmişlər. Hazırda bu, çox güman ki, bərpa, mərtəbələrin əlavə edilməsi ilə və onun xüsusilə içəri tərəfdən kifayət qədər çox əhənglə örtüldüyündən hava keçirməmək qabiliyyətinə malik olması ilə əlaqədardır.

Əgər sistem yağış suyunun saxlanması üçün yaradılmışdısa, onda burdan belə nəticə çıxır ki, içi boş olan qalanın dam örtüyü olmamışdır və yağış suyunun saxlanması üçün tikilmişdir. Divar oyuqlarında olan keramik borular bəlkə də suyun sistemə axıb getməsinə yardım etmək rolunu oynamışdır. Boru (bəlkə də nə vaxtsa aşağıdan qazın gəlməsi üçün istifadə edilmişdir) həm də suyun qalın divarlara keçməsinə azaltmaq və su itikisinin qarşısını almaq üçün istifadə edilə bilərdi.

Xoşbəxtlikdən qalanın su kəməri sistemi hələ də qalmaqdadır və hazırda zibilləndiyi üçün bərpa işləri ona təsir etməmişdir. Şox güman ki, bu fikirlər sınaqdan keçirilə bilərdi. Quyuya enib ora drenaj kanalı yerləşdirmək, ya akustik, ya da suyun axması üçün metodlar tətbiq etməklə daxili su kəməri sisteminin olduğunu dəqiqləşdirmək və drenaj sisteminin necə işlədiyini göstərmək olardı. Əslində əgər qalada daxili drenaj sisteminin olduğu sübut olunarsa bu çox mühüm bir kəşf olardı və qalanın ilkin olaraq yalnız bir hissədən ibarət tikilməsi fikrini sübut etmiş olar.

Qalanın yaşının təsdiqi

Keramik boru sistemi həm də Qalanın yaşının neçə olması sirrini açılması üçün açar rolunu oynaya bilərdi, belə ki, keramik materialın yaşını təyin etmək üçün istilikdən termoşüalanma¹⁶ vasitəsilə sınaqdan keçirilə bilər. Sistemlərdə aşkar edilən çöküntülər də çox dəyərli arxeoloji məlumat verə bilər. Belə ki, üzvi qalıqlar yaşı və hansı dövr ərzində nə işləndiyini göstərə bilər. Bundan əlavə əgər divar oyuqlarında nə vaxtsa təbii qaz yanıbsa, onda sistemdəki qalıqların içərisində hidrokarbonlar tapılmalıdır. Bir daha qeyd edək ki, bunlar Qalanın yaşının müəyyən edilməsində istifadə edilə bilər.

Qalada gün işığı

Qalanın bir zamanlar boş olduğunu söyləmək imkanı verən və görünür onun mahiyyətini əks etdirən əlamətlərdən digəri günəş şüasının içəri düşmə şəklilə əlaqədardır.

Bu gün günəş şüası qalaya divarlarda əks olunaraq dar pəncərələrdən düşür və qalanın içərisini - aşağı gedən çıxırını işıqlandırır. Bununla belə əgər mərtəbələrdəki döşəməni kənarlaşdırsa işıq aşağı mərtəbəyə qədər gedəcək və qarşı tərəfdəki arxa divara, həmin müəmmalı daxili divar oyuqlarına düşəcək.

Burada biz gözümlərimizin önündə canlandırma bilirik ki, əgər günəş qış səhərində doğsa, günəş işığı Qalanın yuxarıda yerləşən kiçik pəncərələrindən bir-birinin ardınca içəri daxil olardı və arxa divarda proyektor rolunu oynayardı. Təəssüf ki, bu effekti bu gün döşəmələrin mövcudluğu üzündən görmək olmur. Ancaq əgər onlar götürülsə, onda həmin effekti boş qalanın aşağısından yuxarı baxanlar da görə bilərlər. Orada, hər mərhələnin arxa divarında günəş şüası və kölgənin maraqlı qarşılıqlı əlaqəsi yaranır. Divar oyuqları hər mərtəbədə pilləkənlərin başladığı yerlə üz bəzəyir olduğundan, oyuqlara işıq düşəndə qarşı divarda heyranedicilə bir effektin şahidi olurlar.

Əgər oyuqlarda müqəddəs məşəllərin saxlandığı və rahiblər tərəfindən neft və ya çox güman ki, təbii qaz vasitəsilə daim yanıq vəziyyətdə saxlanmışlarsa, onda ola bilər ki, bu oyuqlarda müəyyən fiqurlar, çox güman ki, heykəlcik və bütlər də qoyulmuşdur. Cənub-qərb istiqamətinə açılan pəncərələr çox güman ki, qışın ortasında olan günəş batışı ilə əlaqədardır. Bunun ətraflı tədqiqatı ehtiyacı var. Həmçinin mümkündür ki, oyuqlarda alovlanan "müqəddəs məşəllərin" işığı pəncərədən keçərək kənardan baxan müşahidəçilər üçün yeddi istiqamətdə işıqlanma verir. Vaxtilə regionda ən hündür tikinti olan bu qala şübhəsiz hədsiz dərəcədə məftunedici olmuşdur.

Bu gün bütün bunu göz önündə canlandırmaq çətinidir, amma ümumilikdə işığın və kölgənin qarşılıqlı təsiri diqqətlə tədqiq edilib öyrənilməlidir. Aydın ki, burada həm din, həm də elm öz rolunu oynamışdır. Əgər bu sübut edilərsə, bu inşaatın məharətini, kök atmış dərin inanc sistemina bağlı olan fizika və astronomiya biliyini nümayiş etdirmiş olacaq.

¹⁶ Termoşüalanma: (TL-termoluminescence) tərkibində kristalin olan mineralın qızdırılması (lava, keramika) və ya günəş şüası altında saxlanması (çöküntü) ərzində toplanmış radiasiya dozasının ölçülməsi deməkdir. Material ölçmələr zamanı qızdırıldığı üçün, radiasiya dozasına düz mütənəsb olan zəif siqnal—termo-şüalanma əmələ gəlir. Mənbə: Vikipediya, 11 oktyabr, 2006-cı il).

O dövrün rahibi, astronomu və alimləri olan maqlar uzaq keçmişdən ötürülmüş daha qədim bir dilin, mədəniyyətin və dini inancların ötürücüləri olmuşlar. Onların günəşin səmada gün və il ərzində hərəkəti barədə anlayışlarını, onların günəş məbədləri ilə əlaqələrini istifadə etməklə çox güman ki, onların bu cazibədar tikintinin dizayn və tikintisində iştirak etdiyini söyləməyi məqsədəuyğun edir.

Maraqlıdır ki, Azərbaycan internəşnl jurnalında¹⁷ əvvəlki müəlliflər dünyanın Yaxın şərqdə yaranan ilk əsas monoteist dini olan və islamın yaranışına qədər min il ərzində mövcud olan Zərdüştiliklə əlaqəni qeyd etmişlər. Məsələn, arxitektor tarixçi professor Davud Axundov Qalanın eramızdan əvvəl 7-6-cı əsrlərə aid olduğunu və qalanın yeddi mərtəbəsinin (birinci mərtəbəni çıxmaq şərtilə) yeddi allaha aid olduğunu söyləyir.

M. Nəbiyev¹⁸ həmçinin, Qız qalasının ölümlərin gətirildiyi və damında qoyularaq ac quşlara yem edildiyi qədim “Sükut Qalası” olduğuna inanır (Zərdüştlər ölümləri torpağı zəhərləmək qorxusundan torpaqda dəfn etmirlər; onlar “səma dəfni”ndən istifadə edirlər ki, bu zaman onlar ruh bədəndən çıxandan sonra cəsədin yerdə qalan hissələrini qarğa və quzğunlara yem edirlər).

Nəticə və postskriptum

Çox güman ki, Azərbaycan illər boyu dini inkişafda əhəmiyyətli rol oynayıb, lakin bu rol vaxt keçdikcə, xüsusilə də özlərilə əvvəlki inanc sisteminin əksi olan dinlər gətirən işğalçılar tərəfindən fəth olunduqdan sonra öz əhəmiyyətini itirmişdir.

Bu ehtimalı nəzərə çarpdıran sonuncu sübut haqqında düşünmək məqsədəuygundur. 2004-cü ilin sentyabrında Abşeron yarımadasındakı Yeni Türkan qəsəbəsində kurqanlar, daş dairələr, qaya oyuqları və araba izlərindən ibarət ritual landşaftında qəbirüstü təpə aşkar edilmişdir¹⁹.

Daş karxanalarının əmələ gətirdiyi labüd dağıntılara görə, arxeologiya institutunda Doktor İdris Əliyevin, Bakı Tarix Muzeyində Viktor Kvaçidzenin köməyi ilə insan qalıqlarını aşkar etmək üçün arxeoloji qazıntılar aparılmışdır.

Gözlənilən əksinə, qəbir kamerası və ya “sist” (taxta tabut) və bir qədim tayfa başçısının qalığı əvəzinə, təəccüblü olsa da, oradan iki heykəl qazılıb çıxarılmışdır. Əvvəllər heykəllər, “qəbiraltı” və yaxud antropomorfik fiqurlar tapılmışdır. Lakin biri qadın, digəri isə böyük ehtimalla kişi olan bu iki fiqur Azərbaycan üçün istisna idi (şəkil 57-58).

Maraqlıdır ki, hər iki heykəlciyin başı qəsdən sındırılmışdır. Hər iki heykəlcik hörmətli şəxslərin dəfn olunduğu qaydaya uyğun şəkildə, təntənəli mərasimlə dəfn olunmuşdur. Belə dəfn olunmanın bir izahı olmalıdır. Lakin səbəb geosiyasi dəyişikliklərə görə bir inanc sistemindən digərinə keçmək ola bilərdi. Belə olduqda bu heykəlciklərin ilkin allahları—çox güman ki, Yer Anası ilahəsi və onun

¹⁷ Bax: “Bakıdakı Qız qalası: Əfsanəvi sirr abidəsi”, Doktor Seyran Vəliyev, A1 4.2 (1996-cı il yay nömrəsi)

Həmçinin bax: “Bakının arxitekturası: Arxitektorların kimliyi və maliyyəçilərin aşkara çıxması”, Doktor Fərid Ələkbərlı, A1 9.4 (2001-ci ilin qış nömrəsi). AZER.com-da axtar.

¹⁸ İstinad edilib: “Bakıdakı Qız qalası: Əfsanəvi sirr abidəsi”, Doktor Seyran Vəliyev, A1 4.2 (1996-cı il yay nömrəsi). AZER.com-da axtar.

¹⁹ Bax: “Araba təkərlərinin izi və daş dairələr: Keçmişdən vacib sübutlar”, Ronni Qallager və Abbas İslamov, A1 10.3 (2002-ci ilin yaz nömrəsi). AZER.com-da axtar.

həyat yoldaşı erkək səma allahı ola bilməz. Buna baxmayaraq, hörmət əlaməti olaraq heykəllər ənənəvi şəkildə basdırılıb. Bəlkə də, təbiətə sitayiş inanc sistemini xarakterizə etmiş qədim allahlar məhz həmin bu vaxtda gözdən düşmüşlər. Bu dəfnin tarixi Neolit və Erkən Tunc dövrünə şamil edilir və arxeoloqlar e.ə 2 000-3 000 ilə aid olan bu hadisənin dəqiq vaxtını təyin etməlidirlər. Bu isə öz növbəsində dünyada ilk təkallahlı din olan Atəşpərəstlik və digər təkallahlı inanc sistemlərinin yaranmasına təkan vermişdir.

Allah heykəlləri çox əhəmiyyətli tapıntılar idi və yəqin ki, onların Qız qalası barədə gedən müzakirələrlə birbaşa əlaqəsi var belə ki, dəfn ərazisi 30-cu şəkildə göstərilmiş Qız qalasının baş planını xatırladan qaya oyuqlarından təxminən 100 metr uzaqlıqdadır. Əlbəttə, bu çox heyrətamiz bir təsadüf ola bilərdi, lakin bu tapıntının unikalığı, onların Bakıya yaxınlığı və onların əvvəlki, qədim günəş məbədləri ilə potensial əlaqəsini nəzərə alanda onlar arasında uyğunluq məntiqi görünür.

Qız qalasının “günəşə sitayiş məbədi” olması və onun qədim dinlərlə əlaqəsinin olması bu məqalənin çərçivəsini aşır. Amma günəşə sitayişin nə qədər qədim olduğunu və onun dinin, xüsusilə də qərb dinlərinin təkamülündə necə mərkəzi rol oynadığını xatırlamağa dəyərdi. Yəqin ki, Qız qalası, onun daha qədim tarixi və onun qaya oyuqları ilə mümkün əlaqəsi bu heyrətamiz hekayədə böyük rol oynamışlar.

Gələcək

Azərbaycanda qaya oyuqlarının və Bakıda Qız qalasının tədqiqi 4-5 min il müddətində gizli qalan sirləri ortaya çıxarmağa çalışan dedektiv işinə bənzəyir. Bu kifayət qədər mürəkkəb bir işdir və burada hələ gediləsi çox yol var.

Əgər indiyə qədər verilmiş açıqlamalar və oxşarlıqlar düzgün və güvəniləndirsə, onda maddi və elmi resurslar, həmçinin müasir arxeoloji texnika bu işin davam etdirilməsi üçün sərf edilməlidir. Bu sirlərin tədqiqi üçün professional çoxsahəli elmi və açıq-baxışlı yanaşma gərəklidir. Zərdüştlükdə təkallahlılığın başlandığı və sonra İbrahim dinləri hesab edilən İudaizm, Xristianlıq və İslam dinlərinə qədər inkişaf edən dövrlə əlaqəsinin mümkünlüyünü nəzərə alsaq demək olar ki, Qız qalası çox qədim zamandan bəşəriyyətin dini inkişafına şahidlik etmişdir.

YUNESKO Dünya Mədəniyyəti İrsinə daxil edilən “İçəri şəhər”in²⁰ bir hissəsi olan Qız qalası XII əsrə aid bir abidə kimi qeydə alınmışdır. Halbuki, yeni baxışla bu qala beynəlxalq qənaət və çoxsahəli tədqiq ölçüsündə dünya irsinin bir abidəsi hesab edilə bilər. Yalnız bu yolla biz onun funksiyasını və quruluşunun məqsədini gizlədən sirləri aydınlaşdırmaqla bilərik. Bundan sonra biz bu abidəyə sadəcə müəmmalı bir sirr kimi baxmaqdan vaz keçib onun həqiqi dəyərini qiymətləndirə bilərik.

Qız qalasının sirləri (Şəkillər)

²⁰ Dünya İrsi Ərazisi: Bakının içəri şəhəri (Qədim şəhər) 2000-ci ilin dekabrında nüfuzlu dünya mədəniyyəti irsi siyahısına daxil edilmişdir. Bax: “YUNESKO: Bakının Qədim şəhəri dünya irsi ərazisinə daxil edilmişdir”, A1 8.4 (2000-ci ilin qış nömrəsi). AZER.com-da axtar.

1) Abşeron yarımadasının Cənub-şərq istiqamətində dairəvi nümunənin üzərində oyulmuş 12 şaftalı-ölçülü işarələrdən ibarət Türkan piyaləvari cərgəsi, Cənub-şərq istiqaməti.

2) Digər 12 oyuqdan ibarət olan Türkan piyaləvari cərgə. Cənub-şərq, Abşeron yarımadası.

3) Qız qalası Bakının ən məşhur tarixi abidəsidir. Həm formasına, həm də qala divarlarında səliqə ilə yerləşmiş pəncərələrə görə demək olar ki, bu abidə arxeoloqlar göstərdiyindən daha əvvəl, bəlkə də Atəşpərəstlikdən də öncə tikilmişdir. Bu məqalənin müəllifləri astro-arxeoloji işlərin aparılmasına təkid edirlər. Həqiqətən də, Qız qalasına yaxından baxış qədim inanlar və sivilizasiyalar haqqında bəzi inanılmaz faktlar aşkara çıxara bilər. Bu faktlar Azərbaycandan uzaqda belə çətinliklər törədə bilər.

4) Xəritə məqalədə adı çəkilmiş arxeoloji yerəri göstərir.

5) Azərbaycanın ən böyük palçıq vulkanının yaxınlığında yerləşən Kəvizdağ piyaləvari cərgəsi, 15 oyuq, Cənub-şərq istiqaməti.

6) 10 oyuqlu Nardaran piyaləvari cərgəsi Cənub/Cənub-şərq istiqaməti. Bu cür sıralama yəqin ki, hansısa sayma funksiyası üçün istifadə olunub.

7) Şüvəlan piyaləvari cərgənin qədim Misir, İraq və Fələstində “qəbir malları” tapılan Yaxın Şərqlə məxsus “İtlər və çaqqallar” oyununa çox oxşarlığı var; Şimal-qərb/Cənub-şərq.

8) Hacıqabul piyaləvari cərgəsi. 14 oyuq və yaxınlığında daha böyük piyaləvari və ya (Pot) oyuq var. Şərq/Cənub/Şərq.

9) Qobu piyaləvari cərgəsi; 18 periferiya piyaləvari və dörd daxili cərgələr. Çox güman ki, bu cərgələr təqvim rolunu oynayıb. Yaxınlıqda sistem var. Bu sistem böyük insanın burada oturma və hətta yuyuna biləcəyi qədər böyükdür. Cənub-şərq istiqaməti.

10, 11) V-formalı Qurban oyuqları. “V” şərq və Cənuba yönəlmiş iki ətrafı göstərir. Bu oyuqlardan bəziləri Abşeron yarımadasında Yeni Türkan kəndi yaxınlığında tapılmış, lakin 2003-cü ildə daş karxananın partlaması nəticəsində dağılmışdır. Əvvəllər bu oyuqların eroziyanın nəticəsində yarandığı güman edilirdi. Lakin həmin ərazidə daha 14 nümunənin tapılmasından sonra onların insanlar tərəfindən düzəldiyi müəyyənləşdirildi.

12) Nardaran kanallı oyuğu. Şərq/Şimal-şərq istiqamətində.

13) Bozdağ kanallı oyuğu. Şimal-şərq istiqaməti.

14) Kaqnesadağ Kanallı Oyuğu. Şimal-şərq istiqaməti.

15) Hacıqabul Kanallı Oyuğu. Şimal-şərq istiqaməti.

16) Abbas İslamov Sənqaçalın şimalında yerləşən meqalit daş dairələrində yuxarı qaldırılmış qurban oyuqlarını müşahidə edərək, bu tədqiqatla çox yaxından məşğul olmuşdur.

17) Qobustan iki-kanallı qurban oyuğu. Şimal və Cənub-şərq.

- 18) Hacıqabul iki-kanallı oyuğu. Şimal/Şimal-Qərb.
- 19) Hacıqabul kanallı oyuğu şərqə – ekvatora yönəlmiş düz kanalı göstərir.
- 20) Türkan iki-kanallı qurban oyuğu. Sol tərəfdəki kanala doğru əyilib.
- 21) Qarşirazda yuxarı qaldırılmış üç-kanallı oyuqda tərkidünya insanın evi.
- 22) Qarşiraz üç-kanallı oyuğu. Şimal/Şimal-şərq, Şimal/Şimal-qərb, Qərb/Cənub-qərb istiqamətləri.
- 23) Türkan üç-kanallı oyuğu. Kanalların üzərində piyaləvari işarələr var.
- 24) Qobustan üç-kanallı oyuğu. Uşaq gəlinciyinin evinin ölçüsünü xatırladan pilləkənləri və kiçik platformaya aparıcı 10 oyulmuş addımı var. Çox güman ki, platforma dəniz səviyyəsində olub. Bu oyuq Qobustan İrsi Mərkəzinin tanınmamış incisidir. Onun mənası hələ məlum deyil.
- 25) Qız qalası. Çox güman ki, 1960-cı illər. İnsanların sayı azdır. Bulvarın sahəsi kiçikdir.
- 26) Qız qalası 1876-cı ildə. Burada heç bir park yoxdur və dəniz prospektə yaxındır.
- 27) Qız qalası 1910-cu ildə Dənizkənarı park inkişaf etdirildikdən sonra.
- 29) Qız qalası dayağı. Bucaqlı divar Şərq və Cənub-şərqə yönəlib.
- 30) Qız qalasının dayağın şərq istiqamətinə yönəldiyini və Cənub-şərqə açılan sirli qapını göstərən plan görünüşü.
- 31) Qız qalasının başından görünüş. 1990-cı illərin ortaları.
- 32) Qız qalasının aşağı divarı özülün əvvəlki qaya üzərində tikildiyini göstərir. Tarixçilər Qız qalasının aşağı hissəsinin 2 600 il yaşı olduğunu söyləyirlər. Qalanın ilk 13 metrini deyil, özülünü nəzərə alarsaq, bu, qismən doğrudur. Qala bundan da qədim tarixə malik olma ehtimalı var. Onlar Neolit və yaxud Erkən Tunc dövrünə aid oluna bilərlər. Yaşın öyrənilməsi üçün tədqiqatın davam etdirilməsi lazımdır.
- 33) Qız qalasının Şimal tərəfdən girişə yaxın hissəsi. Bu hissə qalanın daha qədimi tikili üzərində inşa edildiyini göstərir.
- 34) Daş hörgü özünün brilyant dəqiqliyi ilə seçilən aşağı hissəsi qalanın xarici hissəsini təşkil edir. Bu hissə 2 tərəfdən də rahat görülə bilər hansı ki ümumilikdə təxminən qalanın yan hissəsini təşkil edir. Bu ona dəlalət edir ki, qala iki müxtəlif vaxtlarda tikilən yeganə tikilidir.
- 35) Xarici divarda olan qara iş üzərindən yuyulmuş təəssüratı yaradır. Mərkəzi dəlikdə olan brilyant dəqiqliyi ilə cilalanmış hissəyə diqqət yetir.
- 36) Qız qalasında qurban mərasimlərini həyata keçirmək üçün nəzərdə tutulan daş.

37) Yer allahının hamilə vəziyyətdə cilalanmış forması Mariya Gimbuttanin kolleksiyasından. Larisa arxeoloji muzeyi. Şəkil Gimbutada çap olunmuş “Allahın dili” kitabından götürülmüşdür.

38) Azərbaycanın ilk baleti “Qız Qalasına” Əfrasiyab Bədəlbəyli tərəfindən bəstələnmiş nömrə

39,40) Əfrasiyab Bədəlbəyli tərəfindən bəstələnən “Qız qalası” baletindən bir fraqment.

Baletin yeni versiyası özündə ideoloji təbliğat xarakteri daşıyır. Baletin bu versiyasında ata qız mövzusu deyil, tamamilə başqa mövzu yazıya alınır. Baletin yeni qoyuluşunda Xan özünün hakimi olduğu yerin kəndindən Gülyanaq adlı gözəl bir qıza aşiq olur və onunla evlənmək istəyir, lakin əsərdə göstərilir ki, Gülyanaq Polad adlı bir gəncə nişanlı olur. O, Gülyanağa evlənmək təklif edir, Gülyanaq isə bir qədər vaxt qazanmaq üçün xandan bir qala tikməyi xahiş edir. Xan onun bu arzusunu həyata keçirir.

Əfrasiyab Bədəlbəylinin yeni quruluş verdiyi bu balet özünə təkcə yeni versiya deyil, həm də yeni ruh qazanmışdı. Musa Nağıyev tərəfindən tərtib olunan yeni səhnə quruluşu yeni kostyumlar və Musa Mirzəyev tərəfindən təchiz olunan zəngin orkestr aranjmanı. Bax: “Qız qalası” baleti “Sovet kökündən ayrılan yeni təbliğat” Aİ.7.4 (Qış. 1999) AZER.com-da axtar.

41) Məşhur balerina Qəmər Almaszadənin Azərbaycan səhnəsində qoyulan ilk baleti “Qız qalасыndakı” çıxışı.” Qız qalası—bəstəkar Əfrasiyab Bədəlbəyli. 1941. Bax: Qəmər Almaszadənin “Mənim azərbaycanlı kimi həyatım” Aİ. 10.3 (Payız, 2002) AZER.com. da axtar.

42) Divardakı qeyri-mütənasib düzülən daşlardan aşağıdan daha hamar yuxarıya getdikcə isə mütənasibliyin qeyri-bərabər paylandığını müşahidə edirik.

43) Şimal boyu uzanan qala yenə də aşağıdan yuxarıya doğru qeyri-mütənasibliyi ilə seçilir. Qalanın divarlarının qalınlığı aşağıdan 5 metr yuxarıya getdikcə isə 4 metrə qədər daralır.

44) Qız qalası üzərində kitabələri qalanın üzərində keçmiş İslam Kufi skriptində yazılmışdır. Kitabədə deyilir: “ Davudun oğlu Məsudun qalası”

45) Kitabə elə yerləşdirilib ki o qalanın xarici divarından aydın görünür.

46) Qız qalasının perimetrik çıxıntılar ilə əhatə olunmuş və hər tərəfdən təhlükəsizlik baryerləri ilə əhatə olunmuşdur. Bu eskizdən o nəticəyə gəlmək olar ki, bu pilləkənlər sonralar turistlər üçün qalaya əlavə olunub.

47) Qalanın iki mərtəbə aşağıda yerləşən yeraltı zirzəmisini göstərən hissə.

48) Qalanın içinin təsviri. Yuxarı hissənin təməli görünən hissə.

49) Aşağı hissə birinci mərtəbəyə istiqamətlənmiş kamera ilə çəkilib. Şəkildə işıq aşkarlansa da aşağıdan giriş bağlıdır.

50, 51) Qalanın örtülü pəncərələrinə gedən pilləkən. Günəş şüaları qalanın dar şüşələrindən daxili çıxın əhatə edir. Ehtimal olunur ki, pəncərələr elə yerləşdirilib ki, işıq qarşısındakı divara düşsün. Bax: Şəkil 51 Oyuğun qoyulma məqsədi hələ də müəyyən olunmayıb.

52,56) Xəzər dənizində yerləşən Ələt burnu. Palçıq Vulkanının aktiv olduğuna misal. Təbii sərvət olan palçıq vulkanı ilk insanın sitayiş obyektinə çevrilmişdi.

53) Azərbaycanın ən böyük palçıq vulkanı Torağay.

54) Köpüklənən palçıq vulkanı

55) Azərbaycanın ikinci böyük palçıq vulkanı

57) Yanardağ, Abşeron massivinin yuxarı tərəfində görünən və təbii qaz hasil edən vulkan, təbii qazın yerdən çıxması ilk insanların pərəstiş obyektini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

58) Doktor İdris Əliyevin kurqan daşlarının yerinin dəyişdirilib başqa yerə köçürülməsində iştirakı.

59) Qala muzeyində qadın və kişinin yerdən qoyulmuş abidəsi

60,62) Kişi abidəsi. Bu ilk insanın özünə yeni Allah yaratmaq istəyinə işarə ola bilərdimi?

61) Qadın və kişinin Yeni Türkan kurqanındakı heykəlləri. Hər iki heykəlin başı sındırılmışdır və hər ikisi o zamanlar qəbilə başçılarına xas olan dəfn mərasimi ilə basdırılmışdır. Bu hər iki insanın inamının və geosiyasi vəsiyyətin dəyişildiyi bir dövrə təsadüf etdiyi deməkdir? Güman ki, hər iki heykəl keçmiş inanclara görə Allahları tərənnüm edir. Kişi heykəli Səma allahı, qadın heykəli isə Yer allahına işarədir. Amma onlar sonralar qədim insanların inanclarına uyğun gəlmirdi. Kişi heykəli Cənub-qərbə—qış qütbünə doğru istiqamətlənir. Perimetrik divarda dairəvi istiqamətdə yerləşən dəliyə nəzər yetir. Sual olunur, bu qədim Allahların qəbirləri tərk edə bilmək və ora qayıtmaları üçün nəzərdə tutulan dəlik ola bilərdimi?

63) Qadın heykəlinin başı ucunda ornamentlərlə bəzədilmiş baş geyimi qoyulub. Amma bunun çaləng və ya boyunbağı xarakterini daşdığı hələ məlum deyil.

64) Cənub hissəyə istiqamətlənmiş iki hissədən Cənub-şərqə doğru yönəlmiş Allah kurqanı. Şübhəsiz ki, bütün şərqşünasların bu kurqanlar haqda ümumi rəyi yoxdur ona görə də bu kurqanlar diqqətlə öyrənilməli və tədqiq olunmalıdır.

65, 66) Daşlar qadın formasında oyulmuşdur. Bu da Qız qalasının Karvansaraya düşən kölgəsi ilə müşayiət olunur. Sual olunur: Onlar Yer Allahını təmsil edə bilərlərmi.

